

PODRUČJE ZAGREBA U RIMSKO DOBA U SVJETLU NAJNOVIJIH ISTRAŽIVANJA

Vladimir Posavec

Od prvih arheoloških istraživanja M.P. Katančića na području Zagreba prošlo je nešto više od dvjesto godina. U tome je dugom razdoblju na širem prostoru današnjega glavnoga grada Republike Hrvatske evidentirano više od 110 lokaliteta iz rimskoga vremena i pronađeno i obrađeno mnogo pokretnog arheološkoga materijala, te ostataka arhitekture. Ti nam bogati rezultati rada i truda arheologa tijekom protekla dva stoljeća dopuštaju da, prema sadašnjem stupnju istraženosti, predočimo prilično pouzdanu sliku života ovoga prostora u rimsko doba.¹

Na širem prostoru grada Zagreba u antici je živjelo pleme Varcijana.^{1a} Istraživanja su pokazala da bi tadašnja situacija bila slična današnjem vremenu kada Zagrebu kao centru gravitira niz manjih i većih prigradskih naselja. U antici, andautonijski municipalni teritorij isto je tako obuhvaćao niz većih ili manjih naseobinskih aglomeracija - naselja, zaslaka i vila - s najvećim naseljem Andautonijom. Granice njezina municipalnoga teritorija mogu se prilično pouzdano pretpostaviti, iako se ne mogu s potpunom sigurnošću odrediti. To bi područje obuhvaćalo teritorij od krajnje istočne do krajnje zapadne točke Medvednice s okomicama spuštenim k Savi.² Opseg teritorija što ga natpisi potvrđuju kao jedinstvenu političku cjelinu,³ slijedeći pravila rimske strategije i rimski običaj određivanja granica, trebalo bi zamisliti u obliku pravokutnika čija bi

¹ Prvi su ozbiljnije prišli rješavanju problema određivanja ubikacije antičke Andautonije A. Blašković i M. P. Katančić. Nakon Katančićeva djela *Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum*, Zag. 1795., počelo se više proučavati područje Zagreba u rimsko doba. Kraći pregled starije literature: I. Bojničić, *Viestnik Hrvatskog arheološkog društva*, s.s. V, Zagreb 1883.; Lj. Ivančan, *Rimske iskopine u Stenjevcu*, VHAD n. s. III, Zagreb 1898/1899.; J. Purić, *Iskapanje u rimskom groblju u Stenjevcu*, VHAD n. s. IV, Zagreb 1900.; V. Hoffiller, *Predmeti iz rimskog groblja u Stenjevcu*, VHAD n. s. VII, Zagreb 1903./1904.; J. Brunšmid, *Kameni spomenici u Narodnom muzeju u Zagrebu*, Zagreb 1904./1911.; V. Hoffiller, *Staro groblje u Velikoj Gorici*, VHAD n. s. X, Zagreb 1909.; E. Laszowski, *Plemenita općina Turopolje*, Zagreb 1910.; V. Hoffiller - B. Sarica, *Inschriften aus Jugoslawien*, Beograd 1938.; J. Klemenc, *Archaeologische Karte von Jugoslawien - Blatt Zagreb*, Beograd 1938.

^{1a} Plinius, *Naturalis historia* III, 146-147.; B. Vikić-Belančić, *Etape urbanog razvitka Andautonije i antičko nasljeđe Zagreba*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (dalje HAD), sv. 6, Zagreb 1981, 129.

² I. Đegmežić, *Sadržaj antičkih kamenih spomenika nađenih u Zagrebu, iz starog i novog Zagreba*, Izdanja muzeja grada Zagreba, Zagreb 1957, 115.

³ Najstariji spomenik gdje se Andautonija spominje kao municipij jest natpis u čast senatora Funisulana, nav. dj. 101.; J. Brunšmid, *Kam. spom.*, 65, br. 125., te natpisi cara Decija i supruge mu Herenije, Decijev

dužina u smjeru istok - zapad bila udaljenost od Šćitarjeva do Podsuseda ili, manje vjerojatno, do Stenjeveca.⁴ Na takvo mišljenje upućuju nalazi baza s natpisom za kip cara Decija (249-251) iz Stenjeveca, te njegov pendant, baza s natpisom za kip careve supruge Herenije Cipresenije Etruscile nađena u Šćitarjevu.⁵ Ovi bi natpisi, prema tome mogli najvjerojatnije predstavljati međašne točke teritorija zajednice koja se na oba natpisa nedvoumno spominje kao *respublica Andautoniensium*. Unutar zamišljenog pravokutnika, povodeći se opet za načinom razmišljanja Starih Rimljana, trebale bi se nalaziti i Medvednica i Sava. Manja naselja na ovome području vjerojatno su bila Panonsko-keltska sela izgrađena od drveta, smještena na raskrižjima cesta uz koja su sigurno bile locirane i vojne stražarnice, postaje (*mansio*), a na pogodnim mjestima i vile bogatijih građana. Obranu je činila vojna posada smještena u taboru u središtu zamišljenoga pravokutnika. Ovakvu sliku potvrđuje više od sedamdeset djelomično istraženih ili samo evidentiranih lokaliteta (računajući i slučajne sporadične nalaze) razbacanih unutar gore označenih granica municipalnoga teritorija Andautonije.

Andautonija, koju je Ptolemej smjestio na putu *Bononia - Neviodonum - Siscia*,⁶ dok je Antoninov intincerarij smješta na cesti *Poetovio - Siscia*,⁷ vjerojatno je već za vrijeme rimskog osvajanja bila služila kao uporišna točka za opskrbu rimske vojske i stoga već tada imala veće značenje.⁸ U drugoj polovici I. st., u vrijeme prve velike urbanizacije u Panoniji, kada su mnoga naselja s domaćim stanovništvom stekla municipalitet, Andautonija postaje *Municipium Flavium Andautonia*. To potvrđuje ploča s počasnim natpisom, nađena u Petrovini kod Velike Gorice, koju je u vrijeme cara Domicijana (81-96) podiglo andautonijsko vijeće dekuriona namjesniku provincije Panonije, Luciju Funisulanu Vctonijanu, patronu svojega grada.⁹ Ista nas ploča upućuje i na mogućnost da je u Andautoniji postojao i teatar ili amfiteatar, najvjerojatnije od drveta.¹⁰ Naime, ova je ploča kasnije još jednom upotrijebljena i tada je na drugoj strani isklesan reljef božice Nemeze, zaštitnice gladijatora.

Sistematska istraživanja arheološkog muzeja u Zagrebu dala su vrlo mnogo podataka o graditeljskim i vremenskim etapama razvoja naselja. Sam je položaj uz rijeku Savu uvjetovao to da je Andautonija često bila izložena razornom djelovanju voda od kojih su arheološki ustanovljene dvije izrazito velike poplave dokumentirane debelim nanosima šljunka, mijenjanjem urbaniziranih površina i urbanih sadržaja i pomicanjem gradskog areala.¹¹ Pokazuje to činjenica da tri osnovna kulturna horizonta s kraćim ili dužim

CIL III 4010, Herenijin CIL III 4011, prema Degmedžić, o. c. p. 105-107.; Brunšmid, o. c. p. 142, br. 279 i p. 164, br. 280.

⁴ Degmedžić, o. c. (2), p. 114-115. Zašto do Podsuseda obrazloženo je na stranici 10. ovoga rada.

⁵ eadem, o. c. p. 105-107.

⁶ Ptol. Geo. II 14, 4. *Bononia - Andautonia - Neviodonum*

⁷ *Itin. Ant.*, p. 266,2.; A. Lengyel, G. T. B. Radan editors, *The archaeology of Roman Pannonia*, The university press of Kentucky i Akadémiai Kiadó, Budapest 1980., (dalje Roman Pannonia) p. 209.

⁸ Vikić-Belančić, o. c. (1), p. 129-130.

⁹ eadem, o. c. p. 130.; Degmedžić, o. c. p. 97-101.; *Roman Pannonia*, 141, 143.

¹⁰ *Roman Pannonia*, 255.; Vikić-Belančić, o. c. p. 131.

¹¹ eadem, o. c. p. 134.

kontinuitetom trajanja nisu na istraženom prostoru antičke Andautonije podjednako zastupljena.¹²

U prvoj fazi razvoja južna je granica Andautonije dosegala do linije današnjega župnog dvora i dvorišta, na kojemu je mjestu otkriven dio južne nekropole što je stradala u prvim desetljećima 2. st. za gradnje velikoga javnog kupališta.¹³

Druga faza razvoja predstavljena je horizontom kojemu pripada termalni kompleks podignut na prostoru ranocarske nekropole u današnjemu župnom dvorištu, a datirana je novcem Hadrijana (117– 138), Antonina Pija (138-161), Septimija Severa (193-211) i Klaudija Gotskog (268-270).¹⁴ Keramika i ostali sitni nalazi karakteristični su za razdoblje od druge polovice 2. do druge polovice 3. st. Istraživanja pokazuju da se radi o termalnom kompleksu većih razmjera, objektu što je funkcionirao duže vrijeme, te zbog toga pretrpio brojne dogradnje, pregradnje i adaptacije. Kupalište je funkcioniralo i tijekom 4. st. Dokazuju to i novci otkriveni unutar kupališnih prostorija u vremenskoj rasponu od Hadrijana do Valentinijana II. (375-392).¹⁵

Južna je nekropola u vrijeme izgradnje termi pomaknuta nekoliko stotina metara južnije, pa je od sredine 2. st. južna granica naselja svršavala u Kotelu gdje su otkriveni tragovi ceste, sarkofazi i grobovi.¹⁶

Krajem 3. st. uslijedila je još jedna katastrofalna poplava Save, budući da je kulturni sloj 4. st. od prethodnoga odijeljen debelim slojem šljunka na kojemu su temeljni svi kasnocarski zidovi koji leže dosta plitko, a građeni su pretežito od lomljenoga i poluo-braćena kamena vezanoga s dosta žbuke. Čini se ipak da se i u tom kasnijem razdoblju dosta pazilo na opremanje zgrada, iako one nisu bile temeljne i građene solidno poput onih iz ranijih faza.¹⁷ Ta najkasnija faza razvoja Andautonije vremenski se poklapa s kasnocarskim dobom i datirana je novcem Konstantina I. (306-337), Licinija (308-324), Konstantina II. (337-340), Konstancija II. (337-361) i Valentinijana II.¹⁸

Poremećaj gradskog života tijekom 5. st. pokazuje grobni nalaz skeleta dječaka ukopanog u već napušteni rimskodobni stambeni objekt. Dječak je kao grobni prilog imao željezni nožić.¹⁹ No, neosnovano bi bilo zbog jednoga grobnog nalaza donositi zaključak da je prekinut kontinuitet života čitave antičke Andautonije. Kasna antika je vrijeme kada su barbarske provale svakodnevna pojava i stanovništvo ugroženih dijelova Carstva već se naviklo na takvo stanje. Krajem 4. i početkom 5. st. razrađena je čitava strategija postupaka u kriznim situacijama, pa se grade pribježišta na teško pristupačnim brdovitim mjestima, ili na nizinskim močvarnim terenima. Obronci Medvednice i blizina rijeke Save, što je često plavila okolni teren, upravo su na zagrebačkome području

¹² ibid.

¹³ ibid.

¹⁴ eadem, o. c. p. 135-139.; D. Nemeth-Ehrlich, Šćitarjevo - antička Andautonija, Obavijesti HAD-a 2, XXIII/91, Zagreb 1991., 52-54.

¹⁵ Vikić-Belančić, o. c. p. 139.

¹⁶ eadem, o. c. p. 132, 135, 141.

¹⁷ eadem, o. c. p. 141.

¹⁸ eadem, o. c. p. 143.; D. Nemeth-Ehrlich, P. Vojvoda, Šćitarjevo - antička Andautonija, Obavijesti HAD-a 1, Zagreb 1988., 21-24.

¹⁹ Vikić-Belančić, o. c. p. 143.

bili idealno mjesto u takvim slučajevima. Ovakvo mišljenje mogu nam potvrditi upravo nalazi novčića iz 3. st. i svjetiljke u spilji Veternici 1971. g., kao i nalazi s vrha brda Kuzelin gdje je nađeno naselje što je povremeno funkcioniralo od prapovijesti do kasne antike. Unutar naselja na Kuzelinu nađen je i ženski skeletni grob iz kasnoantičkoga vremena.²⁰ Izbjeglo bi se stanovništvo, nakon što bi opasnost prošla, najvećim dijelom vratilo na svoja ognjišta.

Takva mjesta na koja se stanovništvo vjerojatno sklanjalo u slučajevima neposredne opasnosti mogli bismo locirati na nekoliko brežuljaka u podsljemenskoj zoni na potezu od Čučerjca do Gračana za koje, na osnovi istraživanja, možemo pretpostaviti da su bili naseljavani u nekim od povijesnih razdoblja kroz dulje ili kraće vrijeme.²¹

Treba uzeti u obzir i činjenicu da se u doba kasnoga Carstva rimski vojni odredi sastoje gotovo isključivo od barbara što su ih carevi uzimali u vojnu službu. Stoga ovaj ukop može indicirati i pokop člana obitelji nekog barbarskog vojnika uzetog u takav najamni odnos. Upravo iz ovih razloga ne bi se do daljnjega moglo točnije odrediti vrijeme u koje Andautonija prestaje egzistirati, no vjerojatno će to biti negdje tijekom 5. st.

Dosadašnja sistematska istraživanja Šćitarjeva nisu samo razotkrila etape urbanog razvoja Andautonije tijekom četiri stoljeća, već su dala i bogat uvid u različite oblike života i stvaralaštva stanovnika toga naselja. Prihvativši sve tekovine rimske kulture i civilizacije, stanovništvo je dalo i svoj vlastiti udio oblikovanju života, kao i svih njegovih manifestacija. Pokazuje to specifičan način temeljenja zidova u rovu usječenom u ilovaču, te zatim ispunjenom šljunkom, primjena lokalne kamene građe, lokalna keramička proizvodnja što je pokušavala oponašati importiranu keramičku robu, domaći kult riječnoga boga SAVA (*Savus*) i sl.²²

Drugo veće rimskodobno naselje na teritoriju današnjega Zagreba locirano je na području Stenjeveca, gdje je otkrivena do sada najveća nekropola iz rimskoga doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. Broj od 129 pronađenih grobova upućuju na zaključak da se doista radilo o većem naselju što je egzistiralo duže vrijeme.²³ Njegov je položaj bio

²⁰ V. Sokol, Kuzelin, 40-godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Katalog izložbe, Zajedničko izdanje AMZ i muzejskih društava i muzeja sjev.-zap. Hrvatske, Zagreb 1986., (dalje Arh. istraž.), 112. "Najintenzivniji život na Kuzelinu započinje dobom kasne antike u drugoj pol. 4. i u 5. stoljeću. Novi careva Valensa, Valentinijana, Gracijana i Teodozija su najbrojniji od novaca uopće. U toku 4. stoljeća podiže se zidani bedem u dužini 200 m istočnom stranom uz donji, u latenskom dobu izveden, obrambeni plato." i dalje "Hunskim provalama sredinom 5. stoljeća i castrum Kuzelin je napušten ili porušen."; Roman Pannonia, 486. 455 A.D. - "Emperor Avitus visited Pannonia. (This proves that the Romans did not abandon Pannonia until the end of the Western Roman Empire.)"

²¹ Z. Gregl, Pokušaj rekonstrukcije antičke cestovne mreže na području Zagreba, Iz starog i novog Zagreba VI, Izdanja MGZ, Zagreb 1984., 12.; Opširnije o problematici barbarskih prodora u kasnoj antici vidi u H. Castrius, Barbari - antiqui barbari; k poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in Južne Panonije v pozni antiki, Zgodovinski časopis 48, Ljubljana 1994., 137- 147.; Kako se u kasnoantičko doba organizira obrana protiv barbarskih provala vidi u I. Miki Curk, S. Ciglenečki i D. Vuga, Po puteh rimskih vojaka v Sloveniji, Zavod Rep. Slov. za varstvonaravne in kulturne dediščine, Ljubljana 1993.; Registar arheoloških nalaza sjeverozapadne Hrvatske, Muzejsko društvo sjeverozapadne Hrvatske, Varaždin 1990., (dalje Registar), 155-160.

²² Vikić-Belančić, o. c. p. 143.; Degmedžić, o. c. p. 103. Sava kao božanstvo poznata je i iz natpisa CIL III 3896 iz Nauporta gdje se spominje i riječno božanstvo Adsaluta.

²³ Z. Gregl, Zagreb - Stenjevec, AMZ i MGZ, Zagreb 1989., p. 8, 38.; Vikić-Belančić, o. c. p. 146.; Z. Gregl, Rimskodobno naselje u Stenjevcu, Župa uznesenja Marijina - Stenjevec, Zagreb 1985., 11-13.

brizno odabran, pa ono, iako se nalazilo relativno blizu Save, nikada nije stradalo od poplave.²⁴ Strateški položaj naselja također je bio vrlo povoljan, jer su uskim koridorom između Samoborskoga gorja i Medvednice prolazile ceste što su spajale predalpski prostor s Panonskom nizinom.

Prema rezultatima najnovijih istraživanja, veći je dio ostataka naselja uništen širenjem recentnoga groblja.²⁵ Unatoč velikome broju nalaza s toga lokaliteta, do danas se nije uspjelo otkriti ime toga mjesta.

O socijalnoj i etničkoj strukturi stanovništva najviše govori arheološki materijal pronađen u grobovima. Analiza grobnih priloga i oblika grobova upućuje na zaključak da je autohtono stanovništvo u postotku značajno prevladavalo nad doseljenicima Italicima i Rimljanima. Nedostatak bilo kakvoga oružja dokazuje kako je naselje u Stenjevcu bilo civilnog karaktera. Egzistiralo je otprilike od 40. do oko 160. g. što potvrđuju i nalazi novca u grobovima u vremenskom rasponu od Klaudija (41-54) do Hadrijana. Prekid se vremenski približno poklapa s provalom Kvada i Markomana i markomanskim pustošenjem Panonije, te pojavom kuge. Ipak, kasnoantički nalazi iz same neposredne okolice naselja u Stenjevcu poput novca cara Dioklecijana (284-305) kao i ostali nalazi s užega zagrebačkog područja upućuju na veliku vjerojatnost da život naselja u Stenjevcu nije bio definitivno prekinut i da je ono možda održalo kontinuitet postojanja preko kasne antike, ranoga i kasnoga srednjega vijeka, pa do naših dana.²⁶

Nekropola otkrivena 1958./59. g. u samom središtu Zagreba, u Držičevoj ulici, usprkos tome što je utvrđeno samo osam grobova, od kojih dva mauzoleja, indicira dulji vremenski raspon pokapanja. Naime, na ovoj su nekropoli bili prisutni i paljevinski i skeletni grobovi. Stoga bismo je mogli okvirno datirati u vrijeme od 1. do 4. st., a to opet upućuje na mogućnost postojanja jednog trajnijega naselja.²⁷

I na položaju Visoki brijeg u Velikoj Gorici otkrivena je nekropola koja pokazuje kontinuitet ukopa od prapovijesnog doba do ranoga srednjega vijeka. Od pet grobova što pripadaju antičkom vremenu najinteresantniji je grob 12 datiran novcem Kaligule (37- 41).²⁸ Očito je da nekropola na Visokom brijegu počinje s prvim desetljećima i traje vjerojatno kroz cijelo prvo stoljeće. Kako gotovo sve ranocarske nekropole na ovom području traju do Markomanskih ratova, kada dolazi do stanovitog hijatusa, možemo samo pretpostaviti da je i ova nekropola bila upotrebljavana do otprilike sredine 2. st. Kako je, na žalost, novijom izgradnjom uništena, ovu pretpostavku ne možemo novim istraživanjima provjeriti.

²⁴ idem, Zagreb - Stenjevec, p. 5 i bilj. 4.

²⁵ idem, o. c. p. 8.; Arh. istraž., 128.

²⁶ ibid.; Gregl, o. c. (23), p. 38.; "... baza za kip cara Decija, koja je otkrivena u Stenjevcu 1758, prilikom gradnje župne crkve, pokazuje da je antički Stenjevec i u toku trećeg stoljeća imao izvjesnu važnost, dok novac cara Valentinijana I, otkriven u blizini nekropole, svjedoči o kontinuitetu života do u kasno 4. st.", Vikić-Belančić, o. c. p. 146.

²⁷ Vikić-Belančić, o. c. p. 148.; idem, Obilježje i kronologija antičke nekropole u Držičevoj ulici u Zagrebu, Iz starog i novog Zagreba II, Izdanja MGZ, Zagreb 1960., 29-46.; Arh. istraž., 128.

²⁸ Z. Gregl, Rimskodobna nekropola Velika Gorica - Visoki brijeg, *Opuscvla archaeologica* 14, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1989., 67.

Arheološki jasno evidentiran visok stupanj urbanizacije logično je zahtijevao i odgovarajuću cestovnu mrežu. Istraživanja su ustanovila gusti sklop prometnica kojima je u rimsko doba područje Zagreba bilo ispresijecano.

Trasa državne ceste (*via publica*) što je spominje Antoninov itinerarij mjestimično je još vidljiva, a potvrđuje ju i miljokaz cara Maksimina (235-238), nađen 1934. g. kod Jelkovca, kao jedini do sada pronađeni miljokaz na ovome području. Trasa prolazi pokraj Sesveta, prelazi Savu kod Ivanje Reke, preko Ščitarjeva i Bapća, te se kod Buševca spaja s trasom druge državne ceste što je iz Nevioduna vodila k Sisciji, a koja je također jednim dijelom prelazila preko zagrebačkog područja. Zahvaljujući aviosnimkama, trasa ove ceste uspješno je ubicirana kod Donje Lomnice. U poveljama iz 1279. i 1461. g. spominje se ta cesta kao "*via publica*" i kao "*via antiqua*".²⁹ No, i stari karavanski put od Karnunta preko Skarabancije, Savarije i toplica *Aqua Viva* do liburnijske obale također je prolazio zagrebačkim područjem.³⁰

Najvažnija vicinalna cesta sjekla je Zagreb u pravcu istok - zapad od Ivanje Reke do Podsuseda. Prema sadašnjemu stupnju istraženosti, valja pretpostaviti s velikom vjerojatnošću da se protezala u dva paralelna pravca, od kojih je sjeverniji pratio obronke Medvednice, prolazeći od Dubrave otprilike trasom današnje Ilice prema Stenjevcu. Južniji krak išao bi otprilike trasom današnje Avenije Vukovar, ili nešto južnije od nje, i, poput sjevernije trase, također izlazio na Ivanju Reku.³¹

Vicinalni putovi u pravcu sjever - jug pratili su tokove potoka što se s Medvednice slijevaju u nizinu, a vodili su od kamenoloma, od kojih su za sada poznata tri, i izlazili na glavnu komunikaciju u smjeru istok - zapad. Tako je dio ceste što je vodila iz kamenoloma Crna voda kod Markuševca do Bratovštine otkopan 1979. g., prilikom gradnje nove remize u Dubravi, u dužini od 50 m. Tu se vjerojatno nalazila i postaja. G. 1980. otkriven je u Vrapču ostatak rimske ceste u dužini od 50 m što je iz kamenoloma u Gornjem Vrapču preko Španskog, Blata, Botinca, Gornjih Čeha i Male Mlake vodila do Donje Lomnice i tu se spajala s državnom cestom *Neviodunum - Siscia*.³²

S brezuljaka u podsljemenskoj zoni što su vjerojatno služili kao sigurno sklonište u trenucima opasnosti, možda i za poplava Save, prirodnim usjecima uz potoke Medveščak, Bliznec, Štefanovec i Miroševac također su prolazile antičke ceste. Cesta iz Čučerja se obalom istoimenoga potoka spuštala do Granešine, gdje se spajala s cestom iz Markuševca. Najvjerojatnije su ovi lokaliteti i međusobno bili povezani prometnicom čija bi se trasa najvećim dijelom poklapala s današnjom cestom Markuševac - Gračani. Uz ceste treba očekivati i vojničke i poštanske postaje što su se kao prateći objekti uz njih uvijek nalazile.³³

²⁹ E. Laszowski, Monumenta historica nob. communitatis Turopolje olim "Campus zagrebiensis" dictae, vol. primum 1225-1466, Zagrabiae 1904., 36, gdje se u jednom kupoprodajnom ugovoru iz 1279. g. spominje crkva sv. Petra u Petrovini "ad viam publicam".

³⁰ Vikić-Belančić, Etape urb. raz. Andautonije, p. 129, prema J. Šašel, Paulys RE, suppl. XII, s.v. Andautonia, p. 72, u bilj. 5.

³¹ Gregl, Pokušaj rekonstrukcije, 11.

³² idem, o. c. p. 12.; Vikić-Belančić, o. c. p. 149.

³³ Gregl, Pokušaj rekonstrukcije, 12.

Od riječnih prijelaza preko Save možemo sa sigurnošću evidentirati najmanje četiri. Spominju ih i srednjovjekovni izvori.³⁴ Budući da u ranome srednjem vijeku na ovom prostoru nisu građene ni ceste ni luke, to se termini poput "*portus lapidarius*", "*via antiqua*", "*via publica*" i sl. mogu odnositi samo na rimske ceste i prijelaze što su ostali u funkciji i tijekom srednjega vijeka.

Najvažniji je bio prijelaz kod Ivanje Reke što se nalazio u neposrednoj blizini Andautonije na cesti *Poetovio - Siscia*. Sava je na ovome mjestu najvjerojatnije bila i premoštena kamenim mostom, što je i razumljivo zbog važnosti ove prometnice (*via publica*).³⁵ Negdje kod današnjega Trnja nalazio se prijelaz što ga srednjovjekovne povelje spominju kao "*portus regius iuxta Zagrabiam*".³⁶ Od njega je vodila cesta preko Velike Miake do Velike Gorice. Prijelaz u blizini Stenjeveca spominje se 1209. g. kao "*portus lapidarius*".³⁷ Nalazio se na cesti što je vodila od Vrapča, samo nekoliko kilometara udaljen od kamenoloma u Gornjem Vrapču i, prema tome, bio je idealno smješten za transport kamena. Cesta je dalje vodila preko Španskog, gdje je također bilo kasnoantičkih nalaza zlatnik cara Valentinijana III. (4250455) i ostaci grobova, k Petrovini Turopoljskoj.³⁸ Strateški vrlo važan, još od prapovijesti, bio je prijelaz kod Poduseda. Ovdje, na mjestu gdje se Sava najviše približila Medvednici, sastajali su se putovi što su dolazili iz Zagorja i iz Slovenije. Ovdje bi trebalo locirati i granicu andautonijskoga municipalnoga teritorija koji bi počinjao na mjestu prijelaza preko Save.³⁹

Čvrsti dokazi za postojanje riječne luke postoje samo na rukavcu Savišće kod Šćitarjeva. Na drugim mjestima, za koja se u srednjemu vijeku često rabi termin "*portus*", najvjerojatnije su se nalazili cestovni prijelazi, vjerojatno skele ili možda drveni mostovi. Ti su prijelazi mogli vršiti funkciju pristaništa, prihvatili se kao točna pretpostavka da je Sava u antici bila plovna za manje brodove čak do Poduseda. To će ipak biti manje vjerojatno. Točnije će biti mišljenje da je termin "*portus*" korišten za mjesta gdje je pristajala skela što je prevozila ljude, stoku i teret s jedne obale rijeke na drugu. Takva su mjesta obično locirana na onim dijelovima obale gdje je kroz duže vrijeme bio moguć lak pristup rijeci, a u antičko doba bila su uređena i zidana kako bi se olakšalo pristajanje skele.

Luka Andautonije već u vrijeme rimskog osvajanja Ilirika služila je kao pretovarna postaja pri opskrbi rimske vojske. Osim toga, Andautonija je bila i krajnja točka na cesti Petovij - Siscija što je spajala dvije rijeke - Dravu i Savu. Stoga je i značenje andautonijske luke bilo veliko u vrijeme kada je rimska vlast počela prodirati u Panoniju.

Kontinuitet života u današnjem užem gradskom području u rimsko doba dokazuju sporadični nalazi na koje se nailazilo prilikom kopanja temelja i sličnih građevinskih radova u najužem središtu grada Zagreba tijekom duljeg razdoblja. Ne pretendirajući na

³⁴ Z. Gregl, O jednoj antičkoj cesti u blizini Zagreba, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, XXIX/1, SMDH, Zagreb 1980., 18, prema I. K. Tkalčić, *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, saec. XII-XIII, vol. primus Zagrabiæ 1873, gdje se u povelji iz 1209. g. kojom ugarsko-hrvatski kralj Andrija II. vraća plemiću Vratislavu i njegovoj braći djedovinu spominje na Savi kod Stenjeveca "*portus lapidarius*".

³⁵ Gregl, Pokušaj rekonstrukcije, 9.

³⁶ idem, o. c. p. 11.

³⁷ vidi bilj. 34.

³⁸ Gregl, Pokušaj rekonstrukcije, 11.

³⁹ idem, o. c. p. 11.; Degmedžić, o. c. p. 115.

potpunost, navest ćemo samo one nalaze koji bi mogli potvrditi kontinuitet života na ovome prostoru tijekom četiri stoljeća rimske dominacije.⁴⁰

SAVSKA CESTA - na križanju s Avenijom Vukovar pronađena su 1939. g. dva paljevinska groba datirana u 1.-2. st.

ULICA PAVLEKA MIŠKINE - nađeno više novčića, uglavnom iz 2. st.

MLETAČKA ULICA - novac cara Domicijana

GORNJI BORONGAJ - grob iz 1.-2. st.

TRG NIKOLE ZRINJSKOGA - novac cara Hadrijana

PETRINSKA ULICA 3 - mramorna glava Rimljanina, 2.-3. st.⁴¹

OPATOVINA - novci iz 3.-4. st.

TRG BANA JELAČIĆA - novac cara Dioklecijana

OPATIČKA ULICA - novci iz 4. st.

TUŠKANAC - novci iz 4. st.

TRG S. RADIĆA - 1876. nađeno 17 rimskih brončanih novčića

RIBNJAK - novčić cara Valentinijana II.

PRERADOVIĆEVA ULICA 4 - loše očuvan novčić, okvirno 4. st.

MATOŠEVA ULICA 9- bunar iz kasnoantičkog vremena

MIROGOJSKA CESTA 12 - u vrtu kuće nađena brončana zoomorfna svjetiljka s Kristovim monogramom s kraja 4. i poč. 5. st. Iako ne mogu dati neku jasniju kulturnu sliku, ove nalaze ipak možemo smatrati konkretnim dokazom kontinuiranog življenja na užem području grada Zagreba u rimsko doba.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Rimskim prodiranjem u prostor Panonske nizine, te tijekom ratova s domaćim stanovništvom naselje u Andautoniji dobiva veću važnost zbog svojega odličnog položaja u blizini povoljnog prijelaza preko Save što je funkcionirao još od prapovijesti. Ovdje je već u najranije vrijeme rimske dominacije sagrađena i riječna luka što je sigurno služila i za prijevoz rimske vojske vodenim putem i kao pretovarna postaja za opskrbu. Zbog važnosti prometnice Petovij - Siscija najvjerojatnije je Sava i premoštena kamenim mostom. U vrijeme Flavijevaca Andautonija postaje municipij i, kao takva, središte municipalnoga teritorija što se protezao od današnjega Šćitarjeva do cestovnoga prijelaza preko Save kod Podsuseda, s Medvednicom na sjeveru i Savom na jugu unutar četverokuta, čiju sjevernu i južnu granicu za sada nije moguće točnije utvrditi. Istočna i zapadna granica bile bi okomice spuštene od krajnjih rubova Medvednice prema Savi.

⁴⁰ Popis lokaliteta prema knjizi Z. Gregl, Rimljani u Zagrebu, Mladost i Latina et Graeca, Zagreb 1991.

⁴¹ Degmedžić, o. c. p. 96. Mramorna glava nađena je 1870. prilikom kopanja temelja za kuću u Petrinjskoj ulici 3. Još je Brunšmid smatrao da predstavlja Hadrijana. Tehnika izrade je još klasički rafinirana s finim nijansiranjem linija i frizuram i bradom odaje modu Hadrijanova vremena. Zato ju je Brunšmid datirao u prvu polovicu 2. st. Brunšmid, Kam. spom., p. 38, br. 68, sl. 68. Glava je doista slična Hadrijanu. Činjenica da je nađena u blizini mjesta gdje je nađen Hadrijanov novac, kao i to što je Hadrijan prije stupanja na prijestolje bio carski namjesnik u Panoniji, upućuje na mogućnost da bi se doista moglo raditi o tome caru. Cambi pak u ovoj glavi nalazi sličnosti s Volusijanom, sinom Trebonijana Gala, ili nekoliko desetljeća kasnijim Karinom i datira je u sredinu ili drugu polovicu 3. st. Cambi smatra da stilske osobine poput zamagljenog pogleda s duboko urezanom šarenicom i zjenicom upućuju na vrijeme nakon sredine 3. st. CAMBI, Antički portret u Hrvatskoj, NZMH, Zagreb 1991., 117-118.

Taj je prostor bio nastanjen stanovništvom Panonsko-keltskog podrijetla što je obitavalo u drvenim selima i koje je tijekom vremena, zahvaljujući doseljenim rimskim trgovcima i islužnim vojnicima, postupno bivalo više ili manje romanizirano. Iako je većim dijelom poprimilo sve elemente rimske kulture i civilizacije, to je stanovništvo i dalje ostajalo vjerno svojim domaćim kultovima i božanstvima, pa se pored bogova rimskog panteona i diviniziranim carevima molilo i bogu Savu, što je i razumljivo uzme li se u obzir éud velike rijeke u éijoj je neposrednoj blizini živjelo. Kakva je ona bila u ono vrijeme dok njezin tok nije bio reguliran dokazuju debeli slojevi šljunka u Andautoniji koji svjedoée o najmanje dvije izrazito velike poplave Save. O uspješnoj romanizaciji najrjeéitije govori izgradnja relativno velikoga termalnog kompleksa što je funkcionirao vjerojatno do pred sam kraj egzistencije Andautonije, moguée postojanje teatra ili amfiteatra, naéin pokapanja pokojnika duž prometnica izvan naselja, obilježavanje grobova kamenim stelama s portretima pokojnika i kasnije pokapanje u sarkofazima, latinsko pismo i latinski jezik, te importirana keramika i dr.

Usprkos velikom broju nalaza iz rimskoga vremena s užega zagrebaékog područja, ipak ne možemo rekonstruirati cjelovitiju kulturnu sliku ovoga prostora u to doba. Glavni je razlog tome što se najveéem dijelu nekadašnjega municipalnoga teritorija danas širi milijunski grad što se ovdje razvijao devet stoljeća. Stoga smo za rekonstrukciju takve slike prisiljeni oslanjati se na pojedinaéne sporadiéne nalaze mukotrпно skupljane tijekom protokla dva stoljeća, svjesni pritom da je najveéi dio ostataka rimskoga vremena i potencijalnih arheoloških lokaliteta zauvijek uništen izgradnjom i širenjem grada. Upravo je to razlog što na užem zagrebaékom području možemo sa sigurnošću locirati samo dva rimskodobna naselja, od kojih nam je imenom poznata samo Andautonija. Drugo naselje u današnjem Stenjevcu do daljnjega ée ostati bezimeno. Ipak, zahvaljujući grobnim nalazima iz stenjevaéke nekropole, najveée do sada naéene na tlu kontinentalne Hrvatske, možemo zaključiti da je to bilo relativno veée naselje s pretežitom domaćim stanovništvom, što je egzistiralo od otprilike 40. do oko 160. g.

Postojanje još jednoga veéeg naselja negdje u blizini današnje Držićeve ulice indicira nalaz ostataka nekropole na tome mjestu, no njegova ée toéna lokacija i ime vjerojatno zauvijek ostati nepoznati.

Iz kamenoloma na obroncima Medvednice za izgradnju javnih graéevina, putova i vila bogatijih graéana kamen se odvozio cestama i preko Save prebacivao skelama. O tome svjedoéi i arheološki i povijesni podaci iz srednjega vijeka koji se mogu odnositi samo na ceste i prijelaze iz rimskoga vremena što su još uvijek zadržali svoju funkciju. Prolazile su ovuda i dvije važne državne ceste, a zagrebaéko je područje bilo gusto ispresijecano i vicinalnim cestama što nam posredno svjedoéi o visokom stupnju urbanizacije.

Vjerojatno je i ovaj prostor stradao za markomanskog pustošenja Panonije, ali osim možda u stenjevaékom naselju, za takvu pretpostavku nemamo évršéih arheoloških potvrda. U nemirno doba druge polovice 4. i u 5. st. stanovništvo gradi nova pribježišta na teže pristupaénim mjestima na obroncima Medvednice, ili utvrđuje stara što su vjerojatno služila pri veéim i dugotrajnijim poplavama Save. Prekida li se, i kada, na ovome prostoru kontinuitet života ne može se vremenski preciznije odrediti, no najvjerojatnije ée to biti tijekom 5. ili možda éak u 6. st. No, sigurno je da u antiékoj Andautoniji ne možemo tražiti prethodnika današnjega glavnoga grada Republike Hrvatske. Stanovit broj stanovništva svakako je na zagrebaékom području preživio stoljeća

seobe naroda, ali on se vrlo brzo utopio u novoprstigloj masi Slavena i do osnivanja Zagrebačke biskupije već odavno bio asimiliran.

Zaštitni radovi koje u rimskoj Andautoniji izvode stručnjaci Restauratorskog zavoda Hrvatske imaju za cilj prezentiranje termalnoga kompleksa u sklopu budućega arheološkog parka⁴² što bi bio dostupan onim posjetiocima koji bi se željeli upoznati s malim dijelom antičke baštine grada Zagreba što je, čini se, mnogo bogatija no što se to do dvadesetak godina unatrag mislilo.

Zusammenfassung

DAS GEBIET ZAGREBS ZUR ZEIT DER RÖMER IM LICHT DER NEUESTEN UNTERSUCHUNGEN

Vladimir Posavec

Auf dem Gebiet der heutigen Hauptstadt der Republik Kroatiens erstreckte sich zur Zeit der Römer ein Minizipalterritorium mit dem Mittelpunkt Andautonia, dem heutigen Šćitarjevo, der größten römischen Siedlung in diesem Raum, der von einer pannonisch-keltischen Bevölkerung besiedelt war, die alle Errungenschaften der römischen Kultur und Zivilisation übernommen hatte. Trotz einer großen Anzahl von Funden aus der Römerzeit auf dem engeren Raum Zagrebs können wir nicht ein umfassendes Bild der Kultur jenes Gebietes und jener Zeit rekonstruieren, weil sich auf dem größten Teil des einstigen Munizipalterritoriums Andautonia heute eine Millionenstadt erstreckt, die hier im Laufe von neun Jahrhunderten entstand. Sporadische Funde, die mühsam zusammengesammelt wurden-und zwar in den letzten zwei Jahrhunderten- zeigen dennoch, daß es neben Andautonia noch zwei größere Siedlungen auf dem engeren Raum Zagrebs gegeben hat, nämlich in Stenjevec und in der Nähe der heutigen Držićevastraße. Die Reste der Ansiedlung in Stenjevec sind durch die Ausdehnung des rezenten Friedhofs weitgehend vernichtet worden, während Reste einer Nekropole mit sichtbarer biritualer Beerdigung, Inzineration und Inhumation auf das kontinuierliche Bestehen einer größeren Ansiedlung in der Nähe der Držićevastraße verweisen.

Archäologische und historische Angaben verweisen auf einen hohen Grad der Urbanisierung, denn das Gebiet von Zagreb verfügte über ein dicht verflochtenes Netz von Wegen und Straßen, und durch dieses Gebiet führten auch zwei *viae publicae*.

Während der Markomanenkriege kam es wahrscheinlich auch in diesem Gebiet zu Zerstörungen, aber erst die unruhige Zeit des 4. und 5. Jhs. veranlaßt die Bevölkerung, neue Zufluchtsorte an den schwerer zugänglichen Abhängen des Medvednica-Massivs zu bauen und zu befestigen. Es ist schwer, genau zu präzisieren, wann es zur Unterbrechung des kontinuierlichen Lebens kommt, aber es scheint dies im Laufe des 5. oder zu Beginn des 6. Jhs. gewesen zu sein. Ein Teil der Bevölkerung von Zagreb hat auf diesem Gebiet sicherlich das Jahrhundert der Völkerwanderung überstanden, sich aber rasch mit der neuangekommenen Masse der Slawen verschmolzen.

⁴² J. Horvat - T. Jukić, Arheološki park u Šćitarjevu, Obavijesti HAD-a, 1, Zagreb 1991., 22-25.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

POSVEĆEN DVADESETPETOGODIŠNJOJ SURADNJI
HRVATSKIH I GRADIŠĆANSKIH POVJESNIKA

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb

Ivan KAMPUŠ, Zagreb

Tomislav RAUKAR, Zagreb

Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

TAJNIK REDAKCIJE

Ivica PRLENDER

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet

Ul. Ivana Lučića 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja iznosi 130 kuna

Izdanje časopisa sufinancira

Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Pergošićeva 8 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, ožujak 1996.